

A magyar magánhangzó-rendszert érintő hangeltolódás tendenciájának nyelvjárási vonatkozásai. Az északkeleti nyitódó kettőshangzók kialakulásának lehetséges módjáról

N. Fodor János¹

1. A magyar hangtörténeti folyamatok átfogóbb, gyakran láncolatszerű, rendszerbeli összefüggésekre irányuló vizsgálatának szükségességére és módszertani problémáira korábban többen is ráirányították a figyelmet. Legelső ilyen jellegű vizsgálat a *szóvégi redukálódás folyamatához* kapcsolódott². A folyamat állomásairól a kutatók megállapították, hogy nem egyedi változásokról van szó, hanem egymással kapcsolatban lévő jelenségekről (vö. Bárczi 1967, Abaffy 1974). A magánhangzók kapcsán hasonló jellegű vizsgálatokat végzett Kenesei István, akinek a veláris *j* eltűnésével összefüggő elképzelései érdemelnek kiemelt figyelmet. Kenesei szerint a nyíltabbá válás ómagyar kori nagy ívű tendenciáját a veláris *j* kétféle alakulásmódja (*j* > *i*; *j* > *u*) indította el, a nyíltabb realizációk felé mozdítva a rendszerben korábban már meglévő fonémákat, így kerülve el az alaki egybeeséseket, a homonimákat (Kenesei 1995: 282–286; 2000⁴: 131–3). (Eredményeire később még visszatérek.)

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2012. *Nyelvelmélet és dialektológia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 136–153.

¹ A tanulmány az MTA-ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport támogatásával készült.

² A szóvégi redukálódás folyamatának fázisai a következők: 1) tővéghangzók ősmagyar kori zártabbá válása, 2) tővégi *i* > *ü* labializáció, 3) ősmagyar *-i* utótagú diftongusok monoftongizálódása (> *á*, *é*, *í*); 4) tővéghangzók eltűnése pótlónyúlással vagy anélkül, 5) hosszú magánhangzók szóvégi rövidülése stb. (E. Abaffy 2003a: 321, 348).

Abaffy Erzsébet (1991) Bárczi Géza (1962) nyomán az alapnyelvi zárhangcsoportokban bekövetkező változások egymással összefüggő tendenciájának időbeliségét, illetőleg a húzólánc és/vagy tolólánc fogalmához rendelését végezte el. Kenesei és Abaffy elképzeléseihez Hegedűs Attila fűzött bíráló megjegyzéseket rámutatva a felvázolt modell bizonytalanságára, ugyanakkor nem vetette el az elmélet használhatóságát a nyelvi változás leírásában, sőt maga is egy újabb alapnyelvi, illetve ősmagyar mássalhangzóváltozás-sorozattal (*cs-*, *csj-*, *s-*, *sz-*, *szj-* kezdetű szavak) illusztrálta a tolólánc mechanizmusát (Hegedűs 2006).

Az alábbiakban a **rendszeriől függő hangeltolódás** fent említett magyar nyelvtörténeti megvalósulásainak példasorát kívánom gyarapítani a hosszú palatális illabiális magánhangzósor (*ē*, *é*, *i*) zártabbá válásával összefüggő ómagyar kori változási folyamat rendszer alapú összefüggéseinek ismertetésével.

2. A hangeltolódás fogalmáról röviden. Tudománytörténeti kitekintés. — A hangeltolódás rendszerfüggő folyamatának leírása a strukturalista fonémaelmélettel hozható összefüggésbe, amely a történeti nyelvészetben az újgrammatikus álláspont jelentős továbbfejlesztéséhez vezetett. „Az újgrammatikusok eredménye volt a hangtörvények fogalmának formális és explicit megfogalmazása, amelynek során azonban csak az egyes hangokkal – mint egy-egy fonetikai szegmentummal – foglalkoztak” (Robins 1999: 222). Ők főként a változásokat előhívó tényezőkkel és az egyes szóalakok „sorvadásával”, illetve „pusztulásával” voltak elfoglalva, és eközben nem kapott figyelmet az a tény, hogy minden nyelvallapotnak funkcionálisan különböző fonémákból álló rendszere van (vö. Bynon 1983/1997: 78). A strukturalista fonémaelmélet ezzel szemben a nyelvek hangjait szembenállások összefüggő rendszereit alkotó elemekként fogta fel, és egyre inkább a fonológiai rendszerek fejlődését tette a vizsgálat tárgyává a feltételezetten egymástól független hangok változásai helyett. A prágai iskola tagjai rámutattak, hogy a „hangváltozások nem csupán a rendszerre gyakorolt hatásuk felől közelíthetők meg, hanem a rendszerből fakadó okaik szempontjából is vizsgálhatók” (Robins 1999: 222), azaz a hangváltozások okait a rendszer belső struktúrájában is kereshetőnek/keresendőnek tartották, szemben az újgrammatikusokkal, akik szerint „a hangváltozások okai ismeretlenek”. Tehát nem csupán a külső tényezők (nyelvi kapcsolatok, kétnyelvűség, nyelvváltozatok stb.) egymásra hatása, bonyolult összefüggésrendszere lehet a hangváltozást motiváló tényező, hanem a fonémarendszer elemeinek a sajátosságjegyei is (erre l. bővebben Kiss 2008).

A nyelvi változás strukturalista modellje a *fonologizáció* folyamatán belül a *hangeltolódás* rendszerjellegű változási mechanizmusát is számon tartja. A modell lényege, hogy a fonémarendszerben bekövetkező változások a rendszert alkotó egyes elemek szoros összefüggésében vizsgálandók, azaz egy-egy hangváltozás a fonémaállomány többi elemére is kihatva egyfajta láncreakciót indíthat el. A hangeltolódásnak két lehetséges elemzés módja ismert eszerint: a

húzólánc és a *tolólánc* tendenciája (Martinet 1952, 1955), amelyek közötti eltérés a belső mozgatórugók jellegének függvénye.

A nemzetközi szakirodalomból ismert példák (l. pl. angol Great Vowel Shift, indogermán Grimm-törvény) és a fent ismertetett magyar példák egy részében még az is kérdéses, hogy egyáltalán húzóláncról vagy tolóláncról beszélünk, pedig a kettő között kialakulásukat tekintve különbségek vannak. Utóbbi esetben a fonémarendszer belső struktúrájából vezethető le egy változás, pl. ha adódik egy kihasználható szabad fonológiai tér, akkor oda elmozdulhat az indukáló hang (l. pl. vulgáris latin *u* > ófrancia *ü* példáját), létrehozva egy új oppozíciót (*ü* : *i*) (Bynon 1983/1997: 81–2). Nyomában keletkező üres helyre pedig vákuumszerűen behúzódik a szomszédos fonéma, láncreakciót indítva el a fonémarendszerben.

A tolólánc-értelmezés, amely magyar viszonylatban Keneseinél és Hegedűsnél jelent meg az általuk tárgyalt hangeltolódások magyarázataként, „az összeolvadások veszélye miatt kialakult nyomást” tartja a változás mozgatórugójának. A tolólánc-értelmezés teljes egészében az összeolvadások (homonimák) elkerülésére alapozza a magyarázatait, ezzel a hangrendszernek nemcsak a szerkezetét, hanem a közlésben játszott szerepét (szerepkörét, funkcióját) is figyelembe veszi (l. főként Martinet-nél).

A funkcionális alapú változás egyik követelménye: a módosulás olyan csekély mértéke, hogy a beszélők az új és a régi változatot is használhassák, de a szótári egység még felismerhető legyen. A fonológiai tér elmélete szerint, amely a fonémákat megkülönböztető jegyek nyalábjaiként elemzi (Trubetzkoy 1939/1967; Martinet 1952, 1955), a hangváltozást a fonémák jegyeinek megváltozásaiként értelmezhetjük. A legkisebb változás az, amikor egyetlen jegy módosul a hang szerkezetében (Bynon 1983/1997: 80–1).

A másik követelmény: a homonímia elkerüléséhez kapcsolódik. „A fonémák összeolvadása mindig több-kevesebb egybecsengést idéz elő a szótári és nyelvtani egységekben, emiatt tehát kerülendő” (Bynon i. m. 85; vö. Martinet 1955: 26). Az, hogy az összeolvadás megtörténik-e vagy sem, a hangtani szembenállás **szerepköri terhelésétől** függ. Martinet (1975: 147) szerint ha ez a „legfontosabb és leghasználatosabb szavak százait” érinti, akkor az összeolvadás nem történik meg. Egy szerepkörileg gyengébb szembenállásnál viszont könnyebben végbemegy az egységesülés. Ezzel az elmélet képviselői a sokak által megfogalmazott funkcionális szempontot is beemelik a magyarázatukba. (Bírálatát l. később.)

3. A hosszú palatális illabiális magánhangzókat érintő változások. — A magyar nyelvjárásokban megőrződött archaikus sajátosságok alkalmasak arra, hogy a fonémarendszerben bekövetkező változásokat szinkrón nyelvi adatok segítségével diakrón változási sorba rendezve rekonstruáljuk. Az alábbiakban a hangváltozások közötti összefüggéseket, az egyes fonémaoppozíciók egymásra hatását a már említett fonémák viszonylatában ($\bar{e} : \acute{e} \rightarrow \acute{e} : \acute{i} \rightarrow \acute{e}^i : \acute{e}$) igyekszem feltárni a rendelkezésre álló adatok alapján.

Az alábbiakban elsőként nézzük meg, hogy mit tudunk az általunk tárgyalni kívánt hangeltolódásról a szakirodalom eddigi eredményei szerint. A kettőshangzók történetével legátfogóbban Juhász Dezső foglalkozott, aki három évvel ezelőtt e konferenciasorozat első alkalmán már megkezdte a magyar kettőshangzórendszer szövevényes történetének feltárását (2009, 2011). Eredményeire a továbbiakban gyakran fogok hivatkozni.

A korábbi és újabb szakirodalomban kirajzolódó hipotézis szerint a hosszú palatális illabiális magánhangzók változása következőképpen zajlott: 1) A zártabbá válás a palatális illabiális soron $\bar{e} > \acute{e}$ változással kezdődött, 2) majd az így keletkezett új $\acute{e}$ maga előtt tolta a korábban meglévő középső nyelvállásfokú hosszú $\acute{e}$ -t az i területére, így alakultak ki a mai zárt i -ző nyelvállásaink előzményei a Nyugat-Dunántúlon, a Tisza-Körös vidékén és a Felső-Tisza vidékén. 3) Majd a harmadik lépésben ez az $\acute{e}$ -ből lett i nyitódó kettőshangzóban realizálódott a Nyugat-Dunántúlon és az északkeleti régióban ($i > \acute{e}$).

A változási folyamatsor kezdő pontján tehát a kétféle nyelvállásfokú hosszú magánhangzó áll, melyek eredendően különböző rövid megfelelőik pótlónyúlásával keletkeztek a XII. században, amikor a szóvégi redukálódás folyamatában a tövéghangzók elnémultak (E. Abaffy 2003a: 605; Szathmári 2005: 34–5).

$e > \bar{e}$: **jegē(s)* > *jegū > *jēg* (MNyA. *kēz*, *szēl* 'légmozgás', *ēg* 'égbolt', *fēl* 'egyketted rész', *ēr* 'vércsatorna' stb.)

$\bar{e} > \acute{e}$: **vērē(s)* > *vērū > *vēr* (Az $\acute{e}$ keletkezhetett kettőshangzóból is – pl. *keik* > *kék*)

Kétségtelen tény, hogy a kétféle $\acute{e}$ szembenállása létezett az ómagyar mássalhangzó-rendszerben, és tényleges fonémaoppozíciót is jelentett (l. pl. *szēl* 'légmozgás' : *szēl* 'vminek az oldala, vége'; *ēg* 'égbolt' : *ég* 'lángol'; *fēl* 'egyketted rész' : *fēl* 'retteg, tart vmitől', *ēr* 'vércsatorna' : *ér* 'eljut vhová' stb.)

Az $\bar{e}$ fonémát a helyesírás általában nem jelölte, így történetét nehéz rekonstruálni, ennek ellenére többször is volt utalás a meglétére a forrásokban (l. pl. Bécsi kódex hí., nyelvtanírók: Dévai Bíró Mátyás, Geleji Katona István). Geleji homonim példákat (*ég*, *él*, *fél*) is felsorol, amivel a hangjelölésbeli megkülönböztetés szükségességét jelzi. A XVIII. századi nyelvtanírók is megemlítik, hogy korukban is még igen nagy területen jelen van az $\bar{e}$ fonéma, de többen már nyelvjárási jelenséggént tartják számon (vö. E. Abaffy 2003a: 606). Az MNyA. 1950-es években folyt gyűjtése eredményeként láthatjuk, hogy a jelenség a XX. századra csupán egy szűk területre (középső palóc) húzódott vissza (Medvesalja) (Imre 1971).

A hosszú palatális illabiális sort érintő változás kezdete tehát az $\bar{e}$ egyetlen tulajdonságjegyének (zártsági fokának) a megváltozásával függött össze. Ahogy korábban utaltunk rá a magyar példák kapcsán, az általunk tololáncként leírt folyamat kiinduló okát, azaz a nyílt hosszú $\bar{e}$ zártabbá válásának fonológiai (rendszeren belüli) magyarázatát nem tudjuk megadni. Ezzel látszólag a módszer

gyengeségét ismerjük el, ahogy erre a hangeltolódás elméletének kritikusai is rámutattak (l. pl. King 1969), ugyanakkor a kezdő motiváció ismeretének a hiánya nem negligálja a folyamat egyes fázisai között látható összefüggéseket. A nyelv kettős beágyazottságából adódóan az okokat feltehetően a fonológiai szinten kívül, a nyelvhasználati szinten kell keresnünk, mivel „a nyelvi változásnak mint folyamatnak eredendő oka, »gyűjtőszikrá«-ja a biopszichoszociálisan determinált ember nyelvi tevékenységében keresendő [...]». A nyelvi változás mint folyamat eredendő okainak a kutatásában nem hagyhatók figyelmen kívül a nyelvet használó embereknek a nyelvhasználatát közvetetten befolyásoló nem nyelvi tényezők [...] sem” (vö. Kiss 2011: 16–7; l. még Kiss 2008), ez utóbbira viszont – a nyelvhasználat sokrétősége miatt – nem mindig tudunk egyértelmű magyarázatot adni.

Mindezekkel együtt a hangrendszer szerkezetével kapcsolatban megfigyelhető törvényszerűségek leírására a fenti elméletet alkalmazhatónak tarthatjuk. Az alap kiindulópontunk tehát az, hogy az $\bar{e} > \acute{e}$ változás bekövetkeztéhez nem férhet kétség, hiszen a mai regionális nyelvváltozataink vallanak arról, hogy ez a zártabbá válás (egy szűk területet kivéve) a magyar nyelvterület egészen megtörtént. A változás tololánc (és nem húzólánc) jellegét pedig az adatok kronológiai sajátosságai, illetve a végeredmény (a nyitódó diftongusoknak a dunántúli és az északkeleti területen kimutatható különböző alakulásmódja) támasztja alá (bővebben l. alább). Hegedűs Attila szerint is a bizonytalanságokkal együtt „a tololánc elve valószínűbben alkalmazható hangtörténeti folyamatok, rendszerváltozások ábrázolására, mint a húzóláncé” (Hegedűs 2006: 56). Meg kell jegyeznünk, hogy a külföldi szakirodalomban többen megkérdőjelezték tololáncok létezését, mert a változás példái nem voltak eléggé meggyőzőek (vö. Labov 2010: 140).

A zárt $\acute{i}$ -zés kialakulásával kapcsolatban — az adatok fényében — ma sem mondhatunk más, minthogy a jelenség azzal magyarázható, hogy volt olyan magyar beszélőközösség, amelyik az alsó nyelvállásfokú $\bar{e}$ záródásával lezajló innovatív változáskor a korábbi zártsági különbségen alapuló fonémaoppozíció megőrzését fontosnak tartotta, és ezért az összeolvadást elkerülendő, a korábbi középső nyelvállásfokú $\acute{e}$ -ket tartalmazó szavakat az $\acute{i}$ irányába mozdította el. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a magyar nyelvterület nagy részén viszont gond nélkül megtörtént az $\bar{e}$ fonéma $\acute{e}$ -be olvadása homonimákat is eredményezve.

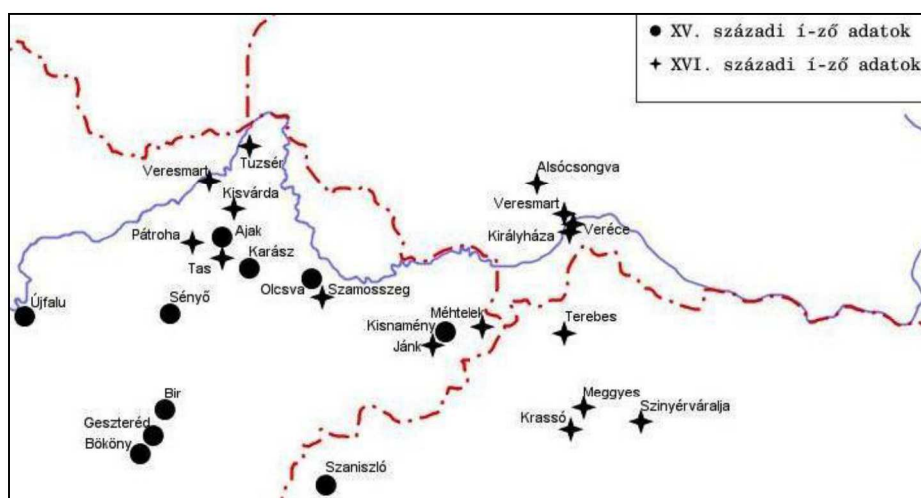
A fenti változás magyarázatának helyességét leginkább az támasztja alá, hogy a nyelvjárási $\bar{e}$ -t tartalmazó szavainknak általában nem lehetnek $\acute{i}$ -zók alakjai a zárt $\acute{i}$ -zók nyelvjárásokban (pl. **jíg*, **kíz*). További érdekes aspektusa a vázolt folyamatnak az, hogy fonémaoppozíció megőrzésének igénye két egymástól távol fekvő gócpontban (Nyugat-Dunántúlon és a Tiszántúlon) is megjelent.

4. A hosszú illabiális magánhangzók zártabbá válási idejéről. — IIa a változási folyamat időbeliségéről is szeretnénk valamilyen támponttal rendelkezni, akkor a forrásokhoz kell fordulnunk. A kérdés tehát az, hogy a vizsgált területeken

Személynevekben az *i*-zésre utaló adatok a XV. század második felétől mutathatók ki nagyobb számban⁴. Az adatok egészen a szabolcsi Pátróhától, Kisvárdán, Kállón, a beregi Jánkon és Szamosszezen keresztül húzódnak a szatmári Meggyesig és az ugocsai Terebesig, nagyjából azon a területen, ahol korábban Papp László számos korabeli misszilis tüzetes vizsgálatával kijelölte az *i*-zés XVI. századi kiterjedésének határvonalát. Egy erősen *i*-ző góc „a Szamos és a Túr alsó folyása és a Felső-Tisza vidékén rajzolódik ki. Kisvárdá már ehhez tartozik, de a fő *i*-ző területet délen a Szamos, illetőleg a Szatmárt Ecseddel összekötő vonal, nyugaton Ecsedtől kezdve a Kraszna és a Tisza melléke, északon a Latorca, keleten a Szinyérváralján át húzható egyenes határolja. A legerősebben *i*-ző szövegek erre a területre lokalizálhatók. Nem csekély mértékű *i*-zés mutatható ki Zemplén középső területéről (Csicsva, Butka) is” (Papp 1963: 147).⁵

4 Árnýekos – 1461: Thoma Arnikws, Alberto arnikws (DL. 55686); Borbély – [1521–1526]: Emericum *barbel*, Thomas *Barbŷl* (DL. 26243); Fényes – [1430–1450]: Johannes *fŷnes* (DL. 56709); Fejér – 1509: Benedicto *Fejŷr*, Sebastiano *Fejŷr* (DL. 71106); 1513: Clemente *feyr*, Stephano *feyr* (DL. 86743); 1513: Andrea *feyr* (DL. 86743); 1513: Stephano *feyr* (DL. 86743); 1513: Erasmo *feyr* (DL. 86743); 1513: Stephano *fejŷr* (DL. 86743), 1523: Stephano *fejŷr* (DL. 71174); 1513: Nicolaus *feyr* de vglŷa (DL. 86743); Mészáros – [1521–1526]: Thomas *mŷzzaros* (DL. 26243), [1521–1526]: Petrus *mŷzaros* (DL. 26243); Német – [1521–1526]: Stephanus *Nŷmeth* (DL. 26243), [1521–1526]: Barnabe *Nŷmeth* (DL. 26243); Péntek – [1521–1526]: Ladislao *pŷntheŷ* (DL. 26243); Révész – [1521–1526]: Mathias *Rŷwŷz* (DL. 26243); 1523: Gasparo *Riuis* (DL. 71174); Vékás – 1440: Barnaba *vŷkas*, Mathia *similiter wekas* (DL. 55201); Vén – [1513: Ladislao *wvn* (DL. 86743).

NYELVELMÉLET ÉS DIALEKTOLÓGIA 2 | 141

1. ábra: Az *í-zés* előfordulása Északkelet-Magyarország kései ómagyar kori családneveiben

A XVI. századból már bőséggel maradtak fenn olyan magyar nyelvű források, amelyek alapos és beható tanulmányozásával a zárt *í-zés* mértéke és területi kiterjedése meghatározható. A XVI. századi adóösszeírások, lajstromok közül a kishárdai járás 1543-as dikális összeírásából⁶, az 1549-es dézsmajegyzékéből⁷, illetve az 1560-as gabonadézsmá-összeírásból⁸ vett példák alapján a vizsgált terület XV–XVI. századi *í-zését* teljesen bizonyítottak mondhatjuk. Természetesen e téren még korántsem végeztünk el minden feladatot, hiszen az *í-zés* erősségének, valamint a kiterjedési határának, esetleg a jelenség kiindulási gócpontjának a pontos meghatározása újabb kutatásokat igényel. Utóbbi kapcsán megjegyzem, hogy a mellékelt 1. ábra adatai nagy valószínűséggel délnyugat–északkelet irányú terjedésre utalnak.

5. A diftongusok. — A változási folyamat következő állomása az *íé* nyitódó kettőshangzó kialakulása. Ma már nem kérdés a történeti dialektológiai szakirodalomban az, hogy ennek a diftongusunknak a létrejötte összefügg a zárt *í-zéssel*, mivel ez a nyelvjárási jelenség azokon a területeken (Nyugat-Dunántúlon, északkeleten) jelentkezik, ahol korábban *í-zés* volt kimutatható.

⁶ *Sjnyow falwa* 'Sényő', *Kjnyzlo falwa* 'Kenézlő', *Fejtrho, Penislek* 'Penészlek', Joannis *Werbily* 'Verebélyi' (1543: Regestrum secundum super phactionem pecuniarum dice ad rationem regestrum Juratum Szabolch phactorum 1543. — OL Mikrofilmtár 1649. doboz).

⁷ 1549: Magnifici domini Francisci *perini* (Halász), *Synew*, Stephani *Synei*, Ladislaus *syneij*, *Penyznek, fejtrho, Thwfyr* (Cunnumeratio Dicarum Comitatus Zabowch per me Petrum Parthas facta Anno Domini 1549. A. Prima Die January — OL Mikrofilmtár 1649. doboz).

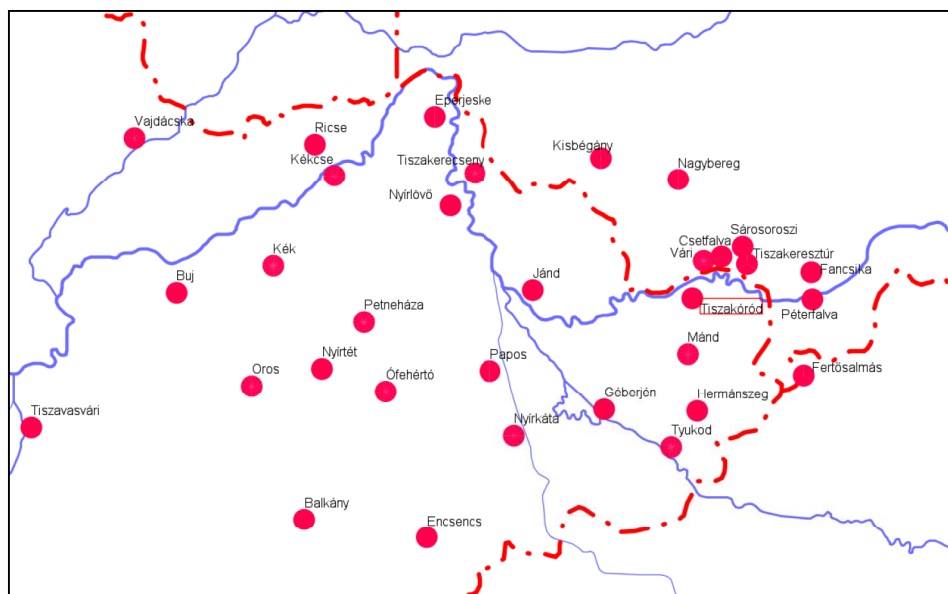
⁸ *Bjkes* 'Békés', *finis* 'Fényes', *fejtr* 'Fejér', *Inekes* 'Énekes', *kirchj* 'Kércsi', *Njmet* 'Német', *Pinzes* 'Pénzes', *Rjwez, Rjwyz* 'Révész', *Sinej* [sinyei] 'Sényői', *keórttuilyes* 'Körtvélyes', helynevek között: *Fejtrho* 'Fejértő', *Kjrchs* 'Kércs', *Kykche* 'Kékcse', *Thwfir* 'Tuzsér' (N. Fodor 2002).

Benkő Loránd 1957-ben megjelent nyelvjárás-történeti monográfiájában már foglalkozik a kérdéssel. Szerinte „nem egészen világos az eredete az északkeleti nyelvjárástípusainkban ma meglehetősen nagy területen élő *ié* diftongusnak: *iédes*, *rⁱépa*, *kenyⁱér*, *vⁱér*, *fesⁱték* stb. [...] Nem lehet kizárni a lehetőségét, hogy itt *i* > *ié* diftongizációról van szó; nemcsak azért, mert a környező nyelvjárástípusokban *i*-zés van ilyen helyzetben, hanem főként azért, mert a nyelvtörténeti adatok tanulsága szerint a későbbi *ié*-ző terület korábban valószínűleg *i*-ző volt” (1957: 97). Papp László (1963) az északkeleti diftongálást tulajdonképpen szintén az *i*-ből vezeti le. Imre Samu véleménye szerint „északkeleten a kny. *é* : nyj. *é₂* [*é*] megfelelés nagyjából olyan erősségű, mint a délebbre fekvő területeken a kny. *é* : nyj. *i* viszonya, s **morfémaállományuk is lényegében azonos** [kiemelés tőlem — NFJ.]” (1971: 155). Abaffy is a fentiekhez hasonló véleményt fogalmaz meg: „Már igen korán megjelenik az *i* helyén az *ié* kettőshangzó [a Nyugat-Dunántúlon — NFJ.]. Ám ez nem az *é*-ből, [...] hanem a felső nyelvállásfokú *i*-ből keletkezhetett” (2003b: 484). Legutóbb Juhász Dezső erősítette meg a szakirodalom ezen vélekedését: „A magyar nyitódó diftongusok történetének első felvonását az *i*-zéssel összefüggésben, attól elindulva kell keresnünk” (2011: 125). (További véleményekre l. még Kálmán 1966: 84; Kiss szerk. 2001: 292; P. Lakatos Ilona szerk. 2002: 27–8; Szathmári 2005: 34–5.)

Juhász Dezső figyelmeztet arra, hogy „a közös kezdet után láttatnunk kell a nyugat-dunántúli és az északkeleti régió különfejlődésének útjait és — lehetőség szerint — a mozgó rugóit is (2011: 125).” Az alábbi példák és a nyitódó kettőshangzóval kapcsolatos megjegyzések főként az északkeleti régióra vonatkoznak, de később röviden visszatérek a nyugat-dunántúli régióhoz is.

Az MNyA., az RMNyA. és a KMNyA. köznyelvi *é* hangot tartalmazó címszavai alapján megkíséreltem az *ié* nyitódó diftongus földrajzi kiterjedésének határvonalát megrajzolni. Eszerint e jelenség izoglosszája a Tiszától nyugatra, a Bodrogtúton Sárospataktól kissé keletre kezdődik (Vajdacska–O5, Ricse–O6), dél felé haladva Cigánd térségében átlép a Tiszán, majd délkeletnek tartva megkerüli Polgárt és Tiszavasvárit, majd magába foglalja a szabolcsi Rétköz falvait és a Tiszakönyök többi települését egészen Nyíregyházáig (Oros–P2). Nyíregyházánál dél felé fordul, majd Téglást kikerülve halad kelet felé, Balkányt és Encsencset délről átfogva éri el az országhatárt. A Szamoshatót (benne Egri községet) magában foglalva Szatmárnémetin túl észak felé fordul, átkarolja az ugcsoi és a beregi magyar falvakat a Nagyszőlős–Beregszász–Munkács vonal mentén megközelítve a Latorcát, majd északon Csap alatt, a Tisza kanyarulatánál visszatér a Bodrogtútonba (2. ábra).

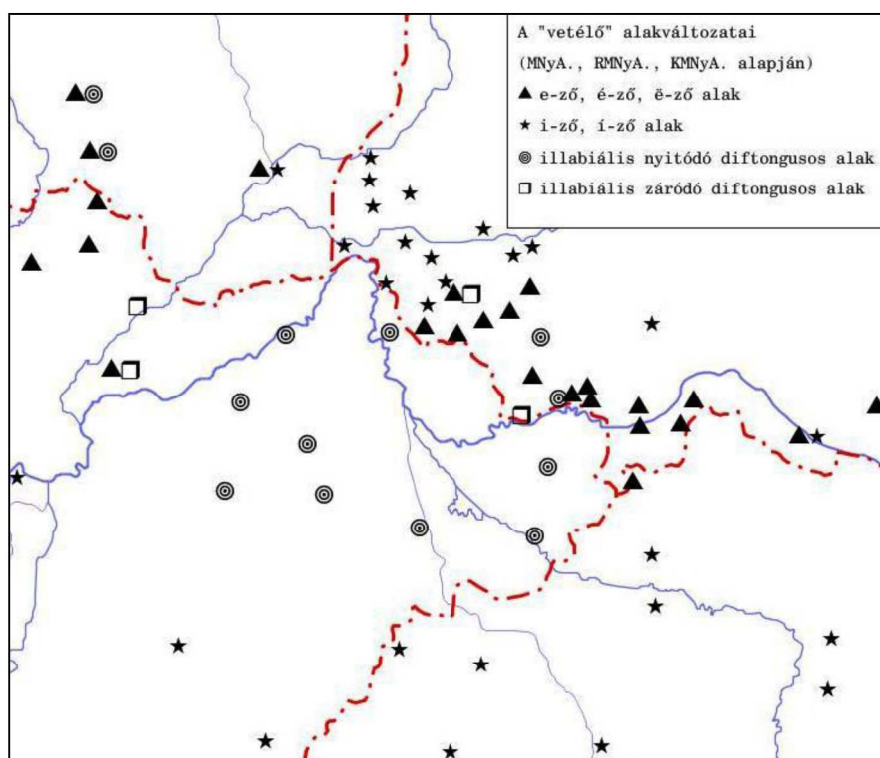

2. ábra: Az északkeleti $\acute{e}_2$ nyitódó diftongus izoglosszája

Érdeemes megemlíteni, hogy míg észak felé Záhonytól a Tisza földrajzi határvonalként elzárta az illabiális nyitódó kettőshangzó terjedési vonalát, addig keleten (Beregben) a jelenség egészen a nyelvhatárig húzódott. Bár meg kell jegyeznünk, hogy Bereg megye országhatáron kívül eső területe gyengébben diftongáló, mint a magyarországi rész, ami a jelenség terjedési irányára is utalhat (vö. 3. ábra). A Csap és Ungvár közé eső vékony ungi (a Latorca és az Ung közötti) sáv a KMNyA. adatai szerint erősen *i*-ző terület⁹, Bereg megyében a legtöbb magyar település különböző mértékben diftongáló (kiv. Gát, amelyik *i*-ző), Ugocsában Salánk, Máramarosban Visk *i*-ző település. Az *i*-zés mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan szótagi helyzetben jellemző. (A kárpátaljai *i*-zésre l. bővebben Horváth 1998: 262–5.)

Ha megnézzük egy egyesített (MNyA., KMNyA., RMNyA.) térképlap alapján (*vetélő* lexéma: 3. ábra) az *i*-ző és a diftongáló szóalakok területi elhelyezkedését, akkor kitűnik, hogy **a nyitódó diftongusos területet mintegy körülfogják az *i*-ző nyelvjárások**: északon az ungi nyelvjárás-csoport, délen és délnyugaton a Tisza-Körös vidéki. Keleten a köznyelvi alakok mellett nyitódó diftongus is megtalálható a nyelvhatárig, északnyugaton pedig egy kisebb átmeneti sávot leszámítva, a jelenség megközelíti az abaúji hangsúlytalan *ö*-ző nyelvjárászigetét.

⁹ Vö. Sisloc, **Homok**, Salamon, Nagyrát, Tiszaágtelek, Nagydobrony, **Csomonya**, **Csongor** (pl. *kimíny, kémíny, kenyír, tiszta, nászníp* stb.).

3. ábra: A *vetelő* alakváltozatai az északkeleti régióban

A következő megválaszolandó kérdésünk az, hogy milyen összefüggések vannak a diftongáló és az *i-ző* kutatópontok adatai között. A pontos válasz megadása érdekében az elemzésbe bevontam az összes szabolcsi és szatmári és a hajdú-bihari csoportból a Debrecen környéki kutatópontokat, valamint a nagyatlasz négy kárpátaljai kutatópontját, így összesen 32 település adatait vettem alapul. Közel száz olyan lexémát találtam a nagyatlaszban, melyek segítségével a fenti viszony vizsgálható volt¹⁰. Az adatok azt mutatják, hogy helytálló volt Imre Samu megállapítása, miszerint valóban van összefüggés a Tisza-Körös-vidéki *i-zés* és az *'é* diftongus között, a lexikális adatok ugyanis kölcsönösen megfeleltethetők egymással. Mindössze négy olyan esetet találtam, ahol nyitódó és záródó diftongusos realizáció egyaránt előfordul az *i-zés* mellett (*szérű*, *gácsér*, *pucér*, *ügyvéd*). Az összes többi esetben a **hajdú-bihari *i-zésnek***

¹⁰ A vizsgált lexémák a következők: *élet*, *termény*, *vetemény*, *kolompér*, *ízék*, *csalamádé*, *sárgarépa*, *takarmányrépa*, *cukorrépa*, *karalábé*, *széna*, *köszméte*, *kőkény*, *tézsza*, *ferhéc*, *széles*, *agyvégkarika*, *bél*-, *kéve*, *kaparéka*, *cséplő*-, *-gép*, *épít*, *tégla*, *ajtófél*, *szék*, *fűsű*, *szén*, *tányér*, *kés*, *késsel*, *véső*, *fűrész*, *-ék*, *csép*, *kerítés*, *gém*, *szérű*, *kérődzik*, *kiherélik*, *jérce*, *kukorékol*, *petél*, *sésog*, *gácsér*, *lép* (méz), *ebéd*, *ebédel*, *kenyér*, (tojás) *széke*, *élesztő*, *megkél*, *kézelő*, *néném*, *öcsém*, *legény*, *kézfogó*, *vőlegény*, *násznép*, *feleségem*, *széle*, *gége*, *tenyér*, *térty*, *pucér*, *fösvény*, *vetelő*, *térdepel*, *ügyvéd*, *jég*, *vék* 'lék', *dér*, *gyík*, *varangyékos*-, *-béka*, *légy*, *fél*, *két*, *négy*, *hét*, *szép*, *édes*, *egészséges*, *szegény*, *kész*, *derék*, *idén*, *vér*, *lélek*, *hét*, *kenyér*, *kézzel*, *léc*, *Húsvét*, *méz*, *széken* (vö. MNyA.).

a szabolcs-szatmári területen és Kárpátalja 3. kutatópontján (Vári) nyitódó diftongus felel meg, ritka variánsként előfordul az *é* hang zártabb változata is, amely szintén az *i*-vel való összefüggésre utal.

5.1. A nyitódó kettőshangzók kialakulásának idejéről. — Nyelvjárási jelenségek feltárása kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a XVI. századtól kezdve az egységesülő írásbeliség normatív hatása miatt egyre kevesebb regionális jelenség marad ránk az írott emlékeinkben, ami a nyelvjárási adatok összegyűjtését jelentős mértékben megnehezíti. Papp László 10 olyan XVI. századi iratot talált, amelyben diftongusos realizáció nyomait fedezte fel (szabolcsi Vis, 1573: *Aziert, Jerette, Jertte*; Ung megye, 1562: *Kyez, Nyegh, Azyerth*, szatmári Csenger, 1568: *aziert*; záródó kettőshangzó: Kölcse, 1578: *keolcheyben* stb.). A szövegek Szabolcs, Szatmár, Ung, Bereg és Zemplén megyére lokalizálhatók, de a legtöbb adat Szabolcs és Ung megyéhez kapcsolható. Ezekhez a következő, az *é* kettőshangzó korai jelenlétét igazoló példákat tudjuk kapcsolni 1543-ból a kisvárdai járás (Szabolcs m.) területéről: Joannis *Nyemeth* (Német), *Zelemjyer* (Zelemér hn.), *Thwzier falwa* (Tuzsér hn.), *Bezdyjed falwa* (Bezded hn.), *Kjyekcza falwa* (Kékcse hn.), *Thjeth* (Tét hn.), *Stephani et Nicolai thjeti* (Téti) (OL Mikrofilmtár 1649. doboz).

Papp László adataival együtt mindösszesen 17 *é* kettőshangzóra utaló adatunk van a XVI. századból a vizsgált területen. Ez a szám ugyan csekélynek mondható, mégis arra mindenképpen elegendő, hogy **a nyitódó diftongus XVI. század közepi jelenlétét a magyar nyelvterület északkeleti részén bizonyítottnak tekintsük.** Az, hogy ugyanezen a területen ugyanakkor *i*-ző adatok nagy számban adathozhatóak, annak lehet a jele, hogy a nyitódó kettőshangzókat a lejegyzők *i*-nek értelmezték és a fenti néhány példát leszámítva így is jegyezték le.

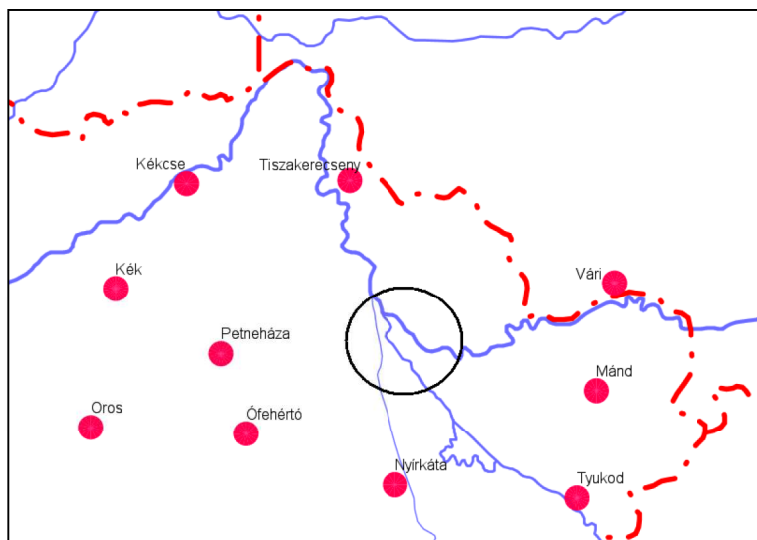
5.2. Az északkeleti nyitódó kettőshangzó nyelvföldrajza. — A fentiek után még arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy hol lehetett az *i* > *é* változás kiindulópontja. Papp a fenti adatok alapján megállapította, hogy „ha csupán ezeket az adatokat vesszük figyelembe, valószínűnek tarthatjuk, hogy az *é*-vel szemben álló *i* helyett ejtett diftongus Ung déli, Szabolcs északi részéről kiindulva foglalta el mai területét” (1963: 149). Igyekszik hozzátenni, hogy 10 adat alapján azonban ez bizonyossággal nem állítható meg. Révay Valéria is Papp véleményét fogadja el, szerinte „az *é*-zés kiindulópontját Ung megyébe kell tennünk. Onnan terjedt aztán dél felé” (2002: 16; l. még Juhász 2011). Véleményem szerint ennek a feltevésnek ellentmondani látszik az a tény, hogy Ung megye déli része napjainkban erősen *i*-ző és nem diftongáló. Nyilvánvalóan az eltelt évszázadok alatt az is megtörténhetett, hogy a zárt *i*-zés visszahódította ezt a területet, mégis ez kevésbé lehet elfogadható magyarázat.

Feltehetően közelebb jutunk a megoldáshoz, ha a mai diftongáló terület közepén keressük a változás kiindulópontját, hiszen tudjuk, hogy a változások a földrajzi és egyéb akadályoktól függően általában koncentrikusan terjednek (vö.

Juhász 2006; Kiss szerk. 2001. 12. melléklet). Az innováció másik sajátja a hullámszerűség, nevezetesen az, hogy az új jelenség fokozatosan lexémáról lexémára terjed és hatol előre (Kiss szerk. 2001: 99; a hangváltozások lexikális alapú vizsgálatára l. még Bybee 2002). Bybee szerint a hangváltozás a nagy gyakoriságú és a kevésbé gyakori szavakban is elindulhat (2002: 269–71), a létrejött innovatív jelenség azonban a funkcionálisan megterheltebb lexémák esetében juthat a legmesszebbre, ezért az ilyen szavak izoglosszája lesz a legnagyobb kiterjedésű. A hipotézis szerint a legerősebben diftongáló terület tudja leginkább a kevésbé megterhelt lexémákat is az innovativitás számára megnyerni.

A fentiek akapján az $i > i^e$ változás erősségére a *gyík* szó (MNYA. 616. térkép) alakváltozatai is utalhatnak. A lexéma esetében szabolcsi, szatmári és beregi kutatópontokon (Kékcse, Kék, Oros, Petneháza, Ófehértó, Tyukod, Mánd, Vári) nyitódó diftongusos alak jelenik meg, ami arra utal, hogy ezen a területen lehetett a legerősebb a tendencia, mert nemcsak az eredeti *é*-ket érintette, hanem már elérte a vélhetően etimológiai *i*-t tartalmazó szót is¹¹.

A változás erősségének megállapításához további segítséget nyújtanak azok az egyesített térképlapok, amelyek a kettőshangzók előfordulásának gyakoriságát mutatják több lexémát alapul véve (4. ábra). A mellékelt térkép a *gyík* szó *i^e* kettőshangzós realizációinak izoglosszájához hasonló kiterjedést mutat. Megkockáztathatjuk, hogy valahol e területen belül, a Szamos és a Kraszna torkolatvidékén (Vásárosnaménytől délre-délkeletre, a Tisza menti szatmári falvakban) kell a jelenség kiindulási pontját keresnünk, ahol ma is nagyon erős diftongálás jellemző.

4. ábra: Erősen diftongáló kutatópontok az északkeleti nyelvjárási régióban

¹¹ A szó ismeretlen eredetű, a Schlägli szójegyzékben *gek* alakban fordul elő, tehát létezett *é*-zö változata is (TESz.).

E ponton érdemes idézni Móricz Zsigmondnak Szatmár megye monográfiájában a vidék XIX. század végi nyelvjárásáról írott gondolatait: „A vármegye éjszak-nyugati sarkában, a Szamos torkolatánál, van néhány faluból álló szeglet, a hol az egész vármegyétől elütő sajátos palóczos nyelven beszélnek. Tulajdonképp Kisar e beszéd mód középpontja, vagy talán utolsó menedékhelye. Valószínűnek tartjuk ugyanis, hogy ez a csirája a szatmár-megyei nyelvjárásnak. A hang színezése átmenet a palócztól a szatmárhoz, a hangtan s a szók ejtése ugyanazokat a jellemvonásokat mutatja. Az *ë* helyett nemcsak *ê*-t, hanem *iêt* használnak rendesen; *sziêp*, *mindîêg*; *mérgiêbe*; *iéletiêbe*; *tiêszta*” (1901: 268). Móricz megfigyelése a pontatlan és nehezen értelmezhető megjegyzései ellenére azért lényegesek, mert igazolják, hogy a Szamosközben erős nyitódó diftongusos ejtémód volt jellemző a XIX–XX. század fordulóján is, aminek a belső tagozódását, a kettőshangzós realizáció erősségét a diftongálás központjaként említett Kisartól öt faluval keletre fekvő (szintén diftongáló) településen (Tiszacsécsén) született író jól érzékelhette, és vélhetően hitelesen írta le.

5.3. A nyitódó kettőshangzó kialakulásának hátteréről. — Az áttekintésünk végén az *iê* nyitódó diftongus kialakulásával kapcsolatos elképzelésekről kell még szót ejtenünk visszakanyarodva az elméleti kiindulóponthoz is.

1) A szakirodalomban hagyományossá vált elképzelés szerint „Zemplén–Szabolcs–Szatmár területén az eredeti kétfajta *é* hang (a zárt *é* és a nyílt hosszú *ē*) kétféleképpen diftongálódott: a zárt *é* nyitódó *iê* kettőshangzóvá vált: *k'êk*, *s'êp*; a nyílt *ē*-ből záródó *ê'* diftongus lett: *k'ê'z* : *kezet*, *j'ê'g* : *jeget*” (Abaffy 2003a: 716). Imre Samu (1971) a kétféle kettőshangzót a középső nyelvváltsíkokon helyezte el, az *é*-hez rendelve azokat, így megkülönböztetett *é*₁ és *é*₂ fonémákat, utóbbi alatt a nyitódó diftongust értve.

$$\begin{aligned} \acute{e}_1: \bar{e} > \acute{e} > \acute{e}' \\ \acute{e}_2: \acute{e} > i > i' \end{aligned}$$

A kialakulásukról Abaffy leegyszerűsítve azt mondja, hogy „a 19. századi feljegyzéseink (s a mai nyelvjárások is) arról tanúskodnak, hogy a középső nyelvváltsíki hosszú magánhangzók a nyelvterület egyes részein kettőshangzóvá váltak. E jelenség feltehetően **emfatikus eredetű**, vagyis a hangsúlyos szótagból indult el, s egyes nyelvjárásokban nyitódó, másokban záródó diftongusokat hozott létre” (E. Abaffy 2003a: 715; kiemelés tőlem — NFJ.). A hangsúlyviszonyok kétségtelenül kedveznek a hosszabb időtartamú ejtémódnak, így a kettőshangzók kialakulásának is, de ezzel nem adtunk arra magyarázatot, hogy miért alakul kétféleképpen a diftongálás az északkeleti területeken, s miért van fonematikus különbség a kétféle kettőshangzó között, azaz miért volt szükség a kétféle fonémarealizációra.

Érdemes kiemelni, hogy a fenti nézet képviselői tisztában vannak azzal, hogy a nyitódó ⁱé diftongus szoros kapcsolatban van az *i*-vel, mégis (nyilván a köznyelvi nézőpont miatt) az *é*-hez rendelik a nyitódó kettőshangzót is.

2) A fent ismertetett véleményekből és példákból kitűnik, hogy az északkeleti ⁱé-t az *i*-zés hangtani alternánsának kell tartani, ezért Juhász (2009, 2011: 126) az $\acute{e}_1 : \acute{e}_2$ szembenállás helyett egy zártsági fokkal magasabbra helyezi a fonémaoppozíciót: a monoftongusos *i* (i_1) és a nyitódó ⁱé kettőshangzó (i_2) közé. Véleménye szerint „az *i*-zés régióbeli kiterjedését követően (ill. részben már azzal párhuzamosan) a nem *i*-ző dialektusokkal kialakult ütközőzónában folytatódhatott a két hang interakciója, melynek egyfajta »egyesülés«, kontamináció lett a következménye” (Juhász 2009: 156–7). A változási folyamat az alábbi képlettel írható le:

$$i \ x \ \acute{e} \ (\rightarrow \acute{i}\acute{e}) \rightarrow \acute{i}\acute{e}$$

Mindkét területen ez a folyamat játszódott le, de a nyugat-dunántúli régióban nem maradt meg a felső nyelvéllásfokon jelentkező oppozíció, hanem a többi elem is analogikusan betagozódott a nyitódó diftongusok közé, így tulajdonképpen visszailleszkedett a középső nyelvéllásfokba, emellett itt a fenti folyamat az *ó*, *ő* hangokra is kiterjedt (^uo, ^uö).

A Juhász-féle fenti változásmagyarázatban figyelemre méltó elem, hogy számol a nyelvváltozatok egymásra hatásával, kontaktusával, sőt valójában ebből vezeti le a változási folyamatot.

3) Az általam ismertetett magyarázat a **hangeltolódás modelljének** mechanizmusára épül. Eszerint a nyitódó kettőshangzó kialakulásában továbbra is szerepet játszik az a motiváció, amely a zárt *i*-zést is előidézte, azaz az alaki összeolvadás, a homonímia elkerülésének a szándéka. Ha tovább folytatjuk az $\bar{e} > \acute{e} : \acute{e} > \acute{i}$ zártabbá válás kapcsán megkezdett, a fonémarendszer belső szerkezeti változásaihoz kapcsolódó gondolatmenetet, akkor azt mondhatjuk, hogy a zárt *i*-ző nyelvjárásokban az összeolvadás elkerülésének igénye a középső nyelvéllásfokon jelentkezett, de a felső nyelvéllásfokon már nem volt releváns, mivel az *é*-ből keletkező *i*-k gond nélkül egybeolvadtak a már korábban kialakult *i* fonémákkal (pl. *víz*, *gyík*, *kígyó*, *bír*, *csíp* stb.).

Viszont ha korábban elfogadtuk, hogy lehettek olyan kisebb beszélőközösségek, ahol $\bar{e}$ -ből lett *é* és a rendszerben már meglévő *é* oppozíciójában fontos volt a megkülönböztetés, az összeolvadás elkerülése, akkor lehettek olyan megoldást keresők is, akik ezt az elvet felső nyelvéllásfokon is érvényesítették, azaz a rendszerben már korábban meglévő *i* és az újonnan az *é* irányából érkező *i* között is különbséget kívántak tenni, amit néhány homonim alak indukálhatott (*ír* 'papírra vet' : ⁱ*ér* 'eljut vhová'; *ri* 'sír' : ^r*íé* 'révátkelő'; *szíp* 'szív' : ^s*íép* 'szép'; *bír* 'elvisel' : ^b*íér* 'juttatás'; *csíp* 'belemar' : ^c*íép* 'cséphadaró' stb.).

Az, hogy a változás nem a korábbi fonémát tolta tovább, magyarázható azzal, hogy az indukáló hangnak nagyobb lehetősége volt más irányba elmozdulni, így létrehozni egy másfajta megoldást, mint a rendszer felső végén elhelyezkedő stabil fonémának. A nyitódó diftongus kialakulásához nem szükséges feltétlenül az ütközőzónában az *i*-zés és *é*-zés területi közelségéből eredő kontaminálódást (nyelvjáráskeveredést) feltételezni (l. Juhász elképzelését), hanem egy adott nyelvjárásban is bekövetkezhet ez az összevegyülés közvetlenül akkor, amikor a zárt *i*-zés innovatív jelenséggé nyilvánul meg, megjelenik a korábban *é*-zű (és *ē*-zű) közösség nyelvhasználatában, de a kialakuláskor részleges regresszióval az új *i*-zű alakkal kontaminálódik, annak akusztikai jegyeit módosítja. A változási folyamat az alábbi képlettel így írható le:

$$é > (i \rightarrow) ^i é$$

Eszerint az elképzelés szerint **a nyitódó diftongusos nyelvjárásokban nem jön létre *i*-zés**, hanem a felső nyelvválásfokon, az *i*-vel történő összeolvadást elkerülendő módosulnak az új fonéma tulajdonságjegyei, egy köztes megoldást hozva létre, azaz tartalmazva az új, zártabb fonéma félhangzós realizációját (*i*), emellett megőrizve a kiinduló fonéma sajátosságait is (*é*), amellyel még egy ideig alakváltozatként kénytelen együtt élni (*szép* : *szⁱép*), mígnem a diftongus végképp kiszorítja a korábbi *é*-s ejtismódot. Természetesen mindezek után lehetőség van arra, hogy ez az innovatív jelenség is útjára induljon, és elterjedjen a közben már zárt *i*-zűvé vált szomszédos falvakban is.

Még egy érvet tudunk a fenti séma mellett megemlíteni, nevezetesen azt, hogy az *i*-ből azért nem alakulhatott ki közvetlenül a diftongus, mert akkor a rendszerben korábban meglévő *i*-ket (*víz*) is érintenie kellett volna a változásnak, hasonlóan az *é*-ből záródott *i*-khez, tehát a *szⁱép* mellett *vⁱéz is lenne. Ez csak egyetlen esetben képzelhető el, ha az eredeti *i*-k nagyon korán megrövidültek (*víz*), és így megőrizték az időtartamon alapuló fonematikus oppozíciót.

A felső nyelvválásfokú hosszú magánhangzók megrövidülését Juhász a diftongusok kialakulását elősegítő tényezőnek tartja. Elképzelése szerint mindkét tárgyalt területen a rövidülés révén „a folyamatok második szakaszában már $i \times é \rightarrow ^i é$ »fúzióval« is számolhatunk» (2009: 157). Az azonban további problémát jelent, hogy a rövidülés megindulására nincsenek nyelvtörténeti adataink, nem tudjuk, hogy a XVI. századi északkeleti diftongálás kialakulásakor számolhatunk-e a jelenség meglétével.

A felvázolt tololánc tendencia időbeliségét nagyon jól illusztrálják a nyelvföldrajzi térképek. Az északkeleti nyitódó diftongus jóval kisebb területen jellemző, mint a zárt *i*-zés, azaz az egyik lehetséges magyarázat szerint ez utóbbinak több idő állt rendelkezésére az elterjedéshez, azaz korábbi jelenségről van szó. Ezen túlmenően – véleményem szerint – a tárgyalt hangeltolódás egyes fokozatainak kialakulását nem egy helyszínhez, azaz nem egy beszélőközösséghez kell kötnünk, hanem időben és térben is egymástól

eltérően kell magyaráznunk. Nem tartjuk valószínűnek ugyanis, hogy a Tisza-Körös-vidéki zárt *i*-zés és az északkeleti diftongálás ugyanazon a területen alakult volna ki. A felvázolt változási sorban – ahogy a példák is mutatták – az *i*-ző adatok 100–150 évvel korábban jelentkeznek, mint a nyitódó kettőshangzók.

6. Kritikai észrevételek a modellhez. — Martinet (1975: 147) által kidolgozott szerepköri terhelés elmélete szerint a „legfontosabb és leghasználatosabb szavak százait” érintő változás esetében az összeolvadás nem történik meg, de egy szerepkörileg gyengébb szembenállásnál viszont könnyebben végbemegy az egységesülés. A fenti példák mutatják, hogy szerepköri terhelés önmagában biztosan kevés az összeolvadás megakadályozására, hiszen ha így lenne, a magyar nyelvterület egészen végbe kellett volna mennie a most tárgyalt változásnak. Más szóval „a szerepköri terhelés nem képes megmagyarázni olyan, különböző nyelvekben végbement, mélyreható összeolvadási folyamatokat, amelynek eredményeként számos homonímia született, és lezajlásukat nem gátolta semmi” (Bynon 1983/1997: 86). Hasonló véleményt fogalmaz meg Hegedűs Attila is Keneseinek a veláris *i* eltűnését indokló homonim példái kapcsán (2006).

A vázolt hipotézis vitatható és bizonytalan pontjai ellenére a fonémarendszer szabályszerűségét, belső összefüggéseit, a nyelvjárási fonémaoppozíciók létezését tényként kell elfogadnunk, még akkor is, ha a változássorozatot mozgató erők kapcsán nem mindig vannak biztos fogódzóink. Nyilvánvalóan nem lehet a változásokat csupán a belső szerkezetből levezetni, hanem figyelembe kell venni szociolingvisztikai tényezőket, de a belső szerkezet szabályszerűsei utalhatnak bizonyos rendszer alapú összefüggésekre.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 1965. *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet 1974. Szóvégrendszerünk az őś- és őmagyar korban. *Magyar Nyelv* 70: 430–40.
- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az ősmagyar fonémarendszer történetéhez. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.) *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE. Budapest. 27–30.
- E. Abaffy Erzsébet 2003a. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet 2003b. Egy ötlet a nyugat-dunántúli *iē* kettőshangzó történetéhez. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.) *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE – Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 483–5.
- Bárczi Géza 1962. A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez. *Magyar Nyelv* 58: 1–10.
- Bárczi Géza 1967. Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Budapest. 95–191.

- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bybee, Joan 2002. Word frequency and context of use in the lexical diffusion of phonetically conditioned sound change. *Language Variation and Change* 14: 261–290.
- Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet*. (1. kiadás: 1983.) Osiris. Budapest.
- Csánki Dezső 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I–III., V. kötet. MTA. Budapest.
- N. Fodor János 2002. *A Tiszakönyök családnevei 1560-ból*. Magyar Névtani Dolgozatok 170. Budapest.
- Hegedűs Attila 2006. Húzólánc és/vagy tolólánc, avagy elmélet és (relatív) kronológia. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 53–57.
- Horváth Katalin 1998. A zárt í-zés jelenségéről a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.) *III. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 262–5.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Juhász Dezső 2006. Szempontok és eszközök a nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. 2005. április 21–22. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 87–100.
- Juhász Dezső 2009. Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 151–160.
- Juhász Dezső 2011. A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és idő dimenziójában. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 123–8.
- Kálmán Béla 1966. *Nyelvjárásaink*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kenesei István 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv* 91: 281–291.
- Kenesei István (szerk.) 2000. *A nyelv és a nyelvek*. Negyedik kiadás. Corvina. Budapest.
- King 1969. Push-chains and drag-chains. *Glossa* 3: 3–21.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 2008. Nyelvi változás – kutatói dilemmák. *Magyar Nyelv* 104: 257–74.
- Kiss Jenő 2011. A nyelvi változások elméletének néhány kérdéséhez. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és diakrónia*. Piliscsaba. 11–19.

- KMNyA. = Lizanec, Petro (szerk.) *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza*. I. kötet. Budapest. 1992. II. Ungvár. 1996.
- Labov, William 2010. *Principles of Linguistic Change. Cognitive and Cultural Factors. Volume III*. Wiley-Blackwell. Oxford.
- P. Lakatos Ilona (szerk.) 2002. *Mutatványok a hármass határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza.
- Martinet, André 1952. Function, structure and sound change. *Word* 8: 1–32.
- Martinet, André 1955. *Economie des changements phonétiques*. Berne.
- Martinet, André 1975. *Evolution des langues et reconstruction*. Presses Universitaires de France. Paris.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Móricz Zsigmond 1901. Szatmár megye nyelvéről. In: Borovszky Samu (szerk.) *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye*. Budapest. 1901.
- Németh Péter 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Ethnica. Nyíregyháza.
- Papp László 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Révay Valéria 2002. Az északkeleti nyelvjárás főbb jellemzőinek kialakulása. In: P. Lakatos Ilona (szerk.) *Mutatványok a hármass határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza.
- Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Osiris–Tinta. Budapest.
- RMNyA. = Juhász Dezső (szerk.) *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI*. Anyagát gyűjtötte és a kéziratot összeállította Murádin László. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 1995–2010.
- Szathmári István 2005. Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *A szűkebb és tágabb haza nyelve. Néprajzi és irodalmi nyelvi tanulmányok*. ELTE. Budapest.
- Trubetzkoy, Nikolai Sergejevich 1939/1967. *Grundzüge der Phonologie*. Vandenhoeck und Ruprecht. Göttingen.

N. Fodor János

ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék

nfodor.janos@btk.elte.hu